

संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्य-गुण व दोष

राजितवहादुर श्रेष्ठ^१

मूति

संस्कृत काव्यशास्त्रय् दकले न्हापांगु शास्त्रीय सफू नाट्यशास्त्र खः । भरतमुनि (अ. ईपू ? शदी)पाखें रचना जूगु नाट्यशास्त्रय् दकले न्हापां काव्य-गुण व दोषबारे चर्चा जुल । भरतं काव्य-गुणयात दोषया विपर्यय धकाः परिभाषित यात । भरतधुंकाः फुक्क हे धैथें काव्यशास्त्रीतय्सं काव्य-गुण व दोषया बारे चर्चा यात । काव्य-गुण व दोषबारे भाववादी शास्त्रीतसिबें देहवादी शास्त्रीत भतिचा कठोर जू । उत्कृष्ट काव्यसिर्जनाय् काव्यगुणया जक ज्ञान दःसां गाः धैगु विचाः दुपिं गुलिखे काव्यशास्त्रीतय्सं काव्यदोषबारे चर्चा तकं मयाः । इमिगु विचाःकथं गन दोषमुक्त जुइ, अन काव्यगुण जुइ । काव्य गुण हे काव्य दोषया विपर्यय (विपरित) खः धैगु इमिगु मत खः । काव्यशास्त्रीतय्सं काव्य गुण व दोषया बारे चर्चा परिचर्चा याःसां परिभाषा व भेदय् एकरूपता मदु । काव्य गुण व दोषया बारे काव्यशास्त्रीपिन्सं न्त्यथनावंगु विचाःया आधारय् काव्य-गुण व दोषया परिभाषा व भेदया बारे निर्णय यायगु हे थुगु च्वसुया उद्देश्य खः । थुकिया लागि द्वितीयक स्रोतयात बःकयाः स्तरीय काव्यसिद्धान्तयात नालाः ब्याख्या यायगु जुइ ।

कीवः काव्य, साहित्य, रस, रीति, अलंकार, गुण, दोष ।

१. न्त्यखें

मनू सामाजिक प्राणि खः । समाजं विमुख जुयाः जीवन न्त्याकेगु कुतः व्यर्थ खः धैगु मानसिकस्थितिं यानाः सम्मुन्नत-समाज निर्माणया ज्याखेंय् मनुखं निरन्तर पलाः न्त्याकाच्चन । थुकिया हे लिच्चःकथं मेमेपिं प्राणिसिबें मनू-समाज उच्चविन्दुइ थ्यन । सुसंस्कृत व सुसभ्य समाज निर्माणया थीथी अवयवमध्यय् काव्य (साहित्य) नं खः । आदिमकालीनसैं चाय्कं मचाय्कं मनूत काव्यसिर्जनाय् तल्लीन जुयाच्चन । उकिं मनू व काव्यया स्वापू ला व लुसि थें जुइ । काव्यया उच्च सम्मान व मूल्यांकन जूगु समाज हे नैतिकवान् जुइ ।

कविं छु सिर्जना याइ, वहे काव्य (साहित्य) जुइ ।^२ काव्यसिर्जना साधारण अशिक्षित मनुखं याय्फैमखु धैगु अलंकारवादीतयगु मत दु । शब्दार्थया दुयंक ज्ञान दुम्ह हे कवि जुइ धैगु भामह (ईस्वी ६ शदी)या काव्यालंकार सफुती न्त्यथनातःगु दु । अथे हे लोकव्यवहार, शब्दशास्त्र, अभिधान, कोश, छन्द शास्त्र, कला, कामशास्त्र, काव्यशास्त्र व दण्डनीतिया ज्ञान दुम्ह जक कवि जुइ धकाः वामनं (ईस्वी ८ शदी) थःगु काव्यालंकारसूत्र सफुती न्त्यथनातःगु दु (वर्मा, २०१३, पौ.१७८) । अथे हे मेमेगु काव्यशास्त्रतय् नं समाजं हनाबना यानातःम्ह व्यक्तिया रूपय् कवि-गुणया चर्चा यानातःगु दु । ज्ञानार्जन, शिक्षित व्यक्तिकं काव्य सिर्जना याइगुलिं काव्यं समाजयात भिंगु लँपुइ दिशानिर्देश याइ । काव्य धैगु समाजं ग्रहण-योग्य गुणयुक्त जुइ ।

काव्य संरचनाय्, बनौटय् वा भावनाय् त्रुति जुल कि पाठकया नुगलय् वा मष्टिस्कय् मखुगु छाप लाय्फु । थुकिं समष्ट काव्ययात कुप्रभाव लाकी । गथेकि मेशीनया छता जक ब्व स्यनकि उकिया औचित्यता दइमखु ।

^१ उपप्राध्यापक, नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, पाटनढोका, ललितपुर, नेपाल, ईमेल: shrestha.rajit@gmail.com

^२ न्हापा कविं गद्य, पद्य वा चम्पु शैलीं च्वयातःगु न्त्यागु सृजना काव्य जुइ । तर थौंकन्हय् काव्य या अर्थ संकुचन जुयाः पद्यं च्वयातःगु जक काव्य जुइ धकाः थुइकेगु यानाच्चन ।

साक्क जा नयाच्चनीबलय् चिकिचाग्वःगु फिग्वः वल कि स्वाद हे तनी । उकिं दोषरहित गुणयुक्त काव्यसिर्जना हे काव्यकार(कवि)या दायित्व खः धैगु देहवादी (अलंकारवादी) काव्यशास्त्रीपिनिगु धापू खः । प्रारम्भिक इलय् काव्य-सिर्जनाय् छुं भतिचा दोष दःसां गहन अध्ययन व अभ्यासं अज्यागु दोष गौण जुजुंवनी धकाः भाववादीतयसं दोषप्रति उदारभाव क्यनी । थुकिया अःखः काव्यसिर्जनाय् देहवादीपिं कठोर खनेदु । काव्यय् चिकिचाधंगु दोष हयगु नं कुपुत्र जन्म यायगु तित् ग्यं, उकिं कवियाके भिंगु-काव्य सिर्जना यायगु पूर्ण-क्षमता मदुसा काव्य-सिर्जनां मयायगु हे भिं जुइ धैगु देहवादीपिनिगु विचाः खः । इमिगु विचाःकथं गन दोषमुक्त जुइ, अन काव्यगुण जुइ ।

२.समस्या

नेपालभाषा काव्यसाधनाया इतिहास तसकं पुलांसां थुकिया दापु स्पष्ट मजू । संस्कृतकाव्य शास्त्रय् काव्यया गुण-दोषबारे आपालं चर्चा परिचर्चा जूसां नेपालभाषाय् धाःसा चर्चा मजू ।

३.उद्देश्य

संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्य-गुण व दोषबारे एकरूपता मदु । थुगु च्वसुया क्वय् न्ह्यथनाकथंया उद्देश्य जूगु दु- संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्य-गुण व दोष धैगु छु खः, दुयंक अध्ययन यायगु काव्य-गुण व दोषया भेद बारे निर्णय यायगु

४.अध्ययन विधि

संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्यया गुण-दोषया अध्ययन यायत माःगुकथं द्वितीयक स्रोत प्रयोग जूगु दु ।

५.काव्यगुणया परिचय

काव्यशास्त्रीतयसं शब्दार्थयात काव्यया शरीर (म्ह), रसयात आत्मा, गुणयात आत्माया धर्म, काव्यदोषयात काणत्व-अन्धत्व (कां) व अलंकारयात कटक-कुण्डलादि कथं कायगु याः (सिंह, मिति मदु, पौ. १३७) । गुणया शब्दार्थ - दोषाभाव, विशेषता, आकर्षक व शोभाकारी धर्म खः ।

संस्कृत काव्यशास्त्रय् भरत (अ. ईपू १ शदी)या नाट्यशास्त्रम् निसें जगन्नाथ(ईस्वी १७ शदी)या रसगंगाधर सफुती तकं काव्यगुणया चर्चापरिचर्चा जुयाच्चंगु दु (पौडेल, २०५७, पौ.६१) । काव्यगुणया बारे दकले न्हापां भरतं थःगु नाट्यशास्त्र सफुती न्ह्यथंगु खः । भरतं काव्यगुणयात दोषया विपर्यय धकाः परिभाषित यात, तर विपर्ययया शाब्दिक अर्थ धाःसा न्ह्यथनातःगु मदु । लिपा विपर्यय खँग्वःयात कयाः मतभेद जुल । गुलिसिनं दोषया अभाव धाइसा गुलिसिनं दोषया विपरीत । आपासिनं दोषया विपरीत अर्थय् भरतं विपर्यय खँग्वः छ्यःगु खः धकाः अनुमान यात (सहाय, २०२४, पौ.४२२) । काव्यसौन्दर्यया शोभा नाश याइगु तत्व दोष खःसा, काव्यशोभा थकाइगु मूतत्व गुण खः धैगु भरतया आशय खनेदु । गुण व अलंकारं नाटकय् वाचिक अभिनययात प्रभावशाली याइ धकाः भरतं गुण व अलंकारयात समान महत्व ब्यूगु दु । नाट्यशास्त्र सफु नाटक-विषय केन्द्रीत जूगुलिं विशेषयानाः नाटकीय गुणयात कयाः भरतं थःगु विचाः तःगु खः । भरतधुंकाः मेम्ह काव्यशास्त्री भामहं स्वंगू श्लोकय् त्रिगुण (माधुर्य, ओज व प्रसाद)या बारे चर्चा यात ।

भामहया हे शिष्य दण्डी (ईस्वी ७ शदी) थःगु काव्यशास्त्र सफु काव्यादर्शय् शब्द व अर्थया उपकारक तत्वकथं गुणयात परिभाषित यासं मार्गया प्राणया रूपय् गुणयात प्रस्तुत यात । दण्डी काव्यगुणयात अलंकारया अंगकथं जक नालाकाल ।

३ एत एव विपर्यस्ता गुणाः काव्येषु कीर्तिताः (नाट्यशास्त्र, १७/९५)

ईस्वी ८ शदीयाम्ह रीतिवादया प्रवर्तक वामनं थःगु काव्यालंकारसूत्रवृत्तिसफुती गुणयात रितिया प्राणया रूप्य काल । रीतिया आवश्यक तत्व गुण खः धैगु वामनया धापू खः । वयागु हे धापूकथं विशिष्ट पदरचना धैगु रीति, अले गुण वयागु विशिष्ट आत्मरूप धर्म खः । वामनं गुण व अलंकारया स्पष्ट विभेद क्यनाः गुणयात काव्यशोभाकारक व अलंकारयात काव्यशोभावर्द्धक तत्वकथं परिभाषित यात ।^४ काव्यगुणया स्पष्ट परिभाषा ब्यूम्ह वामन हे खः । वामनं गुण मदुगु काव्ययात तिसां तियामतःम्ह यौवनहीन, आकर्षणहीन मिसालिसे तुलना यात । छम्ह मिसा अलंकारहीन जूसां गुणयुक्त जुइमाः थें काव्य नं अलंकारहीन जूसां गुणयुक्त जुइमाः धैगु वामनया तर्क खः (भारद्वाज, २०१९, पौ.३०) ।

गुंगुगु शदीयाम्ह आनन्दवर्धनं थःगु ध्वन्यालोक सफुती थः पूर्व काव्यशास्त्रीपिं भरत, भामह, दण्डी, उद्भटपिन्सं शब्दार्थया धर्म हे काव्यगुण खः धकाः नालावयाच्चंगुयात खण्डन यासें काव्यात्माभूत रसया धर्म हे काव्यगुण खः धैगु तर्क तल । गुण रसय् आश्रित जुइ धकाः गुणया स्वतन्त्र अस्तित्वयात स्वीकार मयासें फरक मत न्ह्यब्वल । आनन्दवर्धनयाकथं रसया अनिवार्य उपकारक तत्व हे काव्यगुण खः । आनन्दवर्धनया थ्व हे धापूयात नालाः मम्मटं (ईस्वी ११ शदी)गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं नालेगु मयाः । गुणयात रसया धर्म नालाकाल । गथे सौर्य आदि आत्माया उत्कर्ष वा धर्म जुइ अथे हे काव्यगुण नं रसया धर्म जुइ, वर्ण (वर्ण, रचना, वृत्ति) आदिया मखु ।^५ मम्मटं गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं नालाः मकाः । विश्वनाथ (ईस्वी १४ शदी) आदिपिन्सं रसयात उत्कर्षावस्थाय् थ्यंकीगु तत्वयारूप्य काव्यगुणयात काल । उमिगु धापूकथं गुण मूलरूपं रस वा भावनाप अभिन्न स्वापू दइ । रस वा भावयात उत्कर्षताय् थ्यंकेगु ज्या गुणं याइ । सत्रौं शदीया जगन्नाथं धाःसा गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं काल ।

शुकथं गुणयात कयाः काव्यशास्त्रपिन्सं थःथःगु अवधारणा प्वकातःगु दु । समस्तय् धाय्बल्य् भरत, रुद्रभट्ट, उद्भटपिन्सं गुण व अलंकारयात छू हे समान खः धकाः धाय्गु याः । भामह, दण्डीपिन्सं गुणया महत्व दःसां गुण धैगु अलंकार सौन्दर्यया छता अंगकथं जक नालेगु यात । वामनं गुण हे काव्यशोभाकारक, काव्यया सर्वाधिक महत्वया सौन्दर्य प्रजनक जूगुलिं अलंकार गुणं हे प्रजनित शोभावर्द्धक जक खः धकाः गुणयात अलंकारसिबे च्वय् तल । आनन्दवर्धन, मम्मट, विश्वनाथपिन्सं गुण रसय् आश्रित जुइगुलिं थ्व आन्तरिक अनिवार्य रसपोषक अंग खः धकाः परिभाषित यात । रसवादी वा भाववादीपिनिगु विचाःकथं काव्यगुण शब्दार्थनिष्ठ मखुसे रसनिष्ठ जुइ, अले गुण रसय् आश्रित जुइ । फुक्क काव्यशास्त्रीपिनिगु विचाःयात छथाय् तय्बल्य् गुणकाव्यया उत्कर्षाघायक, पोषक अज्याःगु तत्व खः, गुगु रसाश्रित जुइसा गौणकथं शब्दार्थनिष्ठ नं जुइ । काव्यया आन्तरिक सौन्दर्य व रसया प्रभावयात उत्कर्षावस्थाय् थ्यंकेत स्थायीरूपं विद्यमान जुइगु मनोवाञ्छित भाव वा तत्वयात काव्य गुण धाइ ।

५.१ काव्यगुणया भेद

काव्यगुणया भेद (प्रकार वा ल्याः)य् काव्यशास्त्रीपिनि छता हे मत मदु । नाट्यशास्त्रय् भरतं काव्यगुणया ल्याः भिगु क्यनातःगु दु - श्लेष, प्रसाद, समता, समाधि, माधुर्य, ओज, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारता व कान्ति ।

श्लेषः प्रसादः समता समाधिःमाधुर्यओजः पदसौकुमार्यम् ।

अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यश्च गुणा दशैते ॥ (नाट्यशास्त्र, १७/९५)

^४ काव्यशोभायां कर्तारो धर्मा गुणाः ।

तदतिशय हेतवस्त्वलंकाराः ॥

ये खलु शब्दार्थयोः धर्माः काव्यशोभा कुर्वन्ति ते गुणाः । (काव्यालंकारसूत्रवृत्ति, ३/११)

^५ आत्मन एवं हि यथा शौर्यादियो नाकारस्य तथा सरस्येव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । (काव्यप्रकाश, ८/६६)

दण्डं न काव्यगुण भिक्ता हे क्यन - श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्य, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारता, ओज, कान्ति व समाधि । वामनं काव्यगुणयात शब्दगुण व अर्थगुण यानाः निब्वयू ब्वथल । हाकनं शब्दगुणयात भिक्ता व अर्थगुणयात भिक्ता यानाः काव्यगुणया ल्याः नीगू थ्यंकल । भोजं काव्यगुणया ल्याः न्हयूनिगू (७२) थ्यंकल । अग्निपुराणय् गुणया भेद स्वंगू क्यनातल - शब्दगुण, अर्थगुण व उभयगुण । थुपिं स्वंगुलिं गुणयात हाकनं खुगू खुगू ल्याखयू ब्वथलाः काव्यगुण ल्याः भिक्च्यागू क्यन ।

शब्दगुण - श्लेष, लालित्य, गाम्भीर्य, सुकुमारता, औदार्य, ओज
अर्थगुण - माधुर्य, संविधान, कोमलता, उदारता, प्रौढि, सामयिकता
उभयगुण - प्रसाद, सौभाग्य, यथासंख्य, प्राशस्त्य, पाक, राग

मम्मट थःसिबे न्ह्यःयापिं फुकक काव्यशास्त्रीपिन्त खण्डन यासं काव्यगुणयात माधुर्य, ओज व प्रसाद यानाः स्वब्वयू जक ब्वथल । गुणया माध्यमं रस अभिव्यक्त जुइगुलिं रसयात ध्यान तयाः काव्यगुणया वर्गीकरण यात । भामह, आनन्दवर्धन, राजशेखर, मम्मट, हेमचन्द्र, विश्वनाथ आदि काव्यशास्त्रीपिन्सं स्वंगू गुणयात हे मान्यता बिल । थौतकं त्रिगुणया अवधारणां थायू कयाच्चन ।

५.१.१.माधुर्यगुण

माधुर्यया शब्दार्थ मधुर जुइगु विशेषता, मिठास, रोचकता खः । काव्यगुणया सन्दर्भयू काव्यशास्त्रीपिन्सं थीथी कथं परिभाषित यानातःगु दु । भरतं श्रुतिमधुरता हे माधुर्य खः धकाः नालाकाःगु दु । दण्डी रसमय, शिष्टता, सुसंस्कृततायात माधुर्य गुणकथं परिभाषित यात । ध्वनिवादी आचार्यपिनि धापूकथं सहृदयी (पाठक)पिनिगु मन चञ्चल याइगु, आल्हादित याइगु गुण हे माधुर्यगुण खः (वर्मा, २०१३, पौ.२५) । थुकथं श्रुतिमधुरता, श्रुतिसुखदता, समासरहित, उक्तिवैचित्र्य, चित्तयात द्रवित याइगु विशेषता हे माधुर्यगुण खः । शृंगाररस (सम्भोग व विप्रलम्भरस), शान्तरस, करुणरसया रचनायू माधुर्यगुण खनेदइ ।^६ माधुर्यगुण वैदर्भीरीतिया अनुकूल जुइ । माधुर्यगुणयू खनेदइगु विशेषता थुकथं दु ।

क.वर्णया छ्यलाबुला -

- माधुर्यगुणयू क्वयू न्ह्यथनातःगु वर्णया जक छ्यलाबुला जुइ ।

क, ख, ग, घ, ङ
च, छ, ज, झ, ञ
त, थ, द, ध, न,
प, फ, ब, भ, म
र, ण

- माधुर्यगुणयू ट, ठ, ड, ढ मूर्धन्य वर्णया छ्यलाबुला जुइमखु ।

ख.समास

माधुर्यगुणयू चिचिहाकःगु जक समास छ्यली, दीर्घ समासयुक्त जटिल पदया छ्यलाबुला माधुर्यगुणयू वइमखु । समासहीन पदया छ्यलाबुला अभ बांलाः तायूकी ।

५.१.२.ओजगुण

ओजया शाब्दिक अर्थ तेज, प्रताप, फूर्ति, दीप्ति खः । काव्ययू न्यनीम्हेसिया मनयू उत्साह, वीरता, आवेश, उत्तेजना, उमंग, जागरण आदि थनेगु क्षमतायात हे ओज धाइ । भरतं दीर्घ समासयुक्त पद व अर्थ गाम्भीर्य

^६ शृंगारे अर्थात् सम्भोग द्विर्गलितत्वमिवव ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ॥ (काव्यप्रकाश, ८/६८)

श्रवणसुखद् शैलीयात ओजगुणकथं कायुगु यात । आनन्दवर्धनं चित्त दीप्तिकारक रचनाकथं ओजगुणयात काल । विश्वनाथया कथं सहृदयीयात जोश थकाइगु तत्व हे ओजगुण खः (शर्मा, २०६७:२३)।वीररस, रौद्ररस, विभत्सरसय् ओजगुणया प्रयोग अधिक जुइ । ओजगुण गौडीरीति अनुकूल जुइ ।

- ओजगुणय् ट, ठ, ड, ढ, ष, श, र, रेफयुक्त कठोर वर्ण दुथ्यानाच्चंगु शब्दत छ्यलातःगु दइ ।
- न्हापांगु वर्गया क, च, ट, त, प लिसे तृतीय वर्गया ग, ज, ड, द, ब वर्णलिसे अथे हे द्वितीय वर्गया ख, छ, ठ, थ, फ लिसे चतुर्थ वर्गया घ, भ, ढ, ध, भ लिसे स्वानावइगु खँगःया छ्यलाबुला जुइ ।
- रेफया अधिक प्रयोग जुइ ।
- दीर्घसमासया छ्यलाबुला जुइ ।

५.१.३. प्रसादगुण

प्रसादया शाब्दिक अर्थ प्रसन्नता, विकसित जुइगु खः । भरतया कथं स्वच्छता, सरलता व सहजग्राह्यता अर्थात् न्यनेवं हे याउँक अर्थ थुइगु गुणयात प्रसादगुण धाइ । छःया प्रसाद नयुवं तुरुन्त हे सुखशान्तया भाव पिज्जइ थें, मतचिकनय् मि तयुवं छथुं हुर्र च्याइथें, काव्य ब्वनेवं शिक्षित-अशिक्षित पाठकं उकिया तुरुन्त अर्थ बीफइगु, भाव छल्लैगु जुइगु, गुण हे प्रसादगुण खः । अर्थ स्पष्टता, सहजग्राह्यता हे प्रसादगुणया विशेषता खः । प्रसादगुण फुक्क रसय् निहित जुइ । प्रसादगुण पाञ्चालीरीति अनुकूल जुइ ।

गुणलिसें रीति व रसया स्वाप् -

गुण	रीति	रस
माधुर्यगुण	वैदर्भी	श्रृंगार, करुण, शान्त
ओजगुण	गौडी	वीर, वीभत्स, रौद्र
प्रसादगुण	पाञ्चाली	फुक्क रस

५.२. काव्यदोषया परिचय

मानवजगतयात आनन्दित याइगु वा मनोरञ्जन बीगु थीथी साधन(माध्यम)मध्ये काव्य (साहित्य) नं छता खः । जीव व जगतया स्तर थकायुगु ज्याय् काव्यं अहम् भूमिका मिहती । काव्यं मानवीय-चेतना थनाः सामाजिक एकता व उन्नतिया लँपु स्पष्ट याइ । थुज्वःगु महत्वपूर्ण काव्यया संरचनाय्, बनौटय् वा भावनाय् त्रुति जुल कि पाठकया नुगलय् वा माष्टिस्कय् मखुगु छाप लाय्फु । थुकिं समष्ट काव्ययात कुप्रभाव लाकी, गर्थेकि मेशीनया छता जक ब्व स्यनकि उकिया औचित्यता दइमखु ।

सुं हे मनूत दोषरहित जुइमखु । न्ह्याम्हेसिके नं छता कि छता शारिरीक वा मानसिक दोष दयाच्चनी । अले दोषरहित मनुखं सिर्जना याःगु काव्य गथे पूर्णरुपं दोषरहित जुइफइ । दोषयात निराकरण यानावनेगु हे भिंगु लँपु खः धैगु भाववादी(रसवादी) काव्यशास्त्रीपिनिगु तर्क दु । प्रारम्भिक इलय् काव्य-सिर्जनाय् छुं भतिचा दोष दःसां गहन अध्ययन व अभ्यासं अज्यागु दोष गौण जुजुवनी धकाः भाववादीपिन्सं दोषप्रति उदारभाव क्यनी । देहवादीतयुसं भाववादीतयुगु विचाःया पाय्छि अःखः जुयाबी । इपिं कठोर जुइ । उकिं कवियाके भिंगु-काव्य सिर्जना याय्गु पूर्ण-क्षमता मदुसा काव्य-सिर्जनां तापाक्क च्वनेगु हे भिं जुइ धैगु देहवादीपिनिगु विचाः खः । उमिगु तर्ककथं काव्यय् दोष खनेदय्केगु धैगु महापापया भागिदार जुइगु खः, मभिंम्ह काय्या जन्म याय्गु थें जुइ धैगु तर्क तइ । पापं मुक्त जुइगुसा पूर्ण रुपं ज्ञान मदुपिं काव्य-सिर्जनां तापाक्क च्वनेगु हे भिं जुइ । काव्य-सिर्जनां अलग्ग च्वनेगु कविया दोष मखु ।

५.३. काव्यदोषया चर्चा

काव्यदोषया बारे दकले न्हापां इपू न्हापांगु शदीयाम्ह भरतमुनिं थःगु नाट्यशास्त्रम् सफूया भिंन्हय्गुगु अध्यायय् न्ह्यथनातःगु खः । थःगु सफुती भरतं काव्य-गुणया अःखः हे दोष खः धकाः न्ह्यथनेगु यात । नाट्यशास्त्र

नाटक-विषय जूगुलिं भरतं नाटकय् खनेदइगु दोषया बारे जक न्ह्यथंगु खः । दोष धैगु बांलाःगु मखु अथे नं जगतय् चिचीधंगु दोष न्ह्याथाय् नं दइगुलिं उकिया मात्रा व प्रभावयात स्वयाः नाटकया मूल्यांकन याय्माः धकाः भरतं उदारभाव क्यंगु दु ।

खुगुगु शदीयाम्ह अलंकारवादी भामहं थःगु काव्यालंकार सफुती काव्य-सिर्जना मयासे सुम्क च्वनेगु कविया तःधंगु दोष मखु । तर क्षमता हे मदय्क काव्य-सिर्जना यानाः उकी दोष खनेदतधाःसा मृत्युवरण याःगुति जुइ । कूल हे ध्वष्ट याइम्ह सन्तान जन्म याःगुति ग्यनी धकाः काव्यदोषपाखें सचेत जुइत अपिल याइ ।

न्हय्गुगु शदीयाम्ह भामहया शिष्य दण्डीं नं थःगु काव्यादर्श सफुती काव्य-गुण सम्पत्ति खःसा काव्य-दोष विपत्ति खः धकाः तर्क न्ह्यथन । वय्कलं दोषरहित गुणयुक्त काव्यायात कामधेनु व दोषयुक्त काव्यायात कुष्ठरोगीया उपमा बिल । अनिपुराणं नं काव्यदोषयात काव्यस्वादया अवरोधकथं काःगु दु ।

गुंगुगु शदीयाम्ह रुद्रट, भिर्निगुगु शदीयाम्ह वाग्भटपिन्सं नं काव्यय् दोषया किचः तर्क खंकेमज्युगु तर्क तल । आनन्दवर्धन (९ शदी), मम्मट (११ शदी), विश्वनाथ (१४ शदी)पिन्सं धाःसा रसानुभूती छुं अवरोधमवइगु चिचीधंगु दोषयात दोषया रूपय् काय्मज्यु धैगु धारणा न्ह्यब्वल । अथे नं दोषपाखें मुक्त जुइगु कुतः धाःसा याय्माःगु इमिगु मत दु ।

५.४. दोषया वर्गीकरण

नाट्यशास्त्रया रचयिता भरतमुनिं नाटकय् अगूढ, अर्थान्तर, अर्थहीन, भिन्नार्थ, एकार्थ, अभिलुप्तार्थ, न्यायापेत, विषम, विसन्धि व शब्दहीन १० गू दोष वय्फु धकाः उल्लेख याःगु दु । दोषया ल्याः भामहं २५ थ्यंकल । २५ दोषयात स्वंगू ब्वय् ब्वथल - १ सामान्य दोष, २ वाणीदोष व ३. अन्य दोष । सामान्य दोषय् - नेयार्थ, क्लिष्ट, अन्यार्थ, अवाचक, अयुक्त व गूढ खँवः । वाणी दोषय् - श्रुतिकटु, अर्थ-दुष्ट, कल्पनाया श्रुतिदुष्ट । अन्य दोषय् - अपार्थ, व्यर्थ, एकार्थ, ससंशय, अपत्कम, शब्दहीन, यतिभ्रष्ट, वृत विसन्धि, देशविरुद्ध, कालविरुद्ध, प्रतिज्ञाहीन, हेतुहीन व दृष्टान्तहीन । भामहं धुंकाः मेम्ह काव्यशास्त्री दण्डीया कथं निरर्थक, विरुद्धार्थक, अभिन्नार्थक, संशययुक्त, अपेक्षित शब्दहीन, यतिभ्रष्ट, असमवृत, सन्धिरहित, स्थान-समय-कला-लोक-न्या व आगमया विरोध, अपकृतम् हे काव्यदोष खः । आचार्य वामनं थःसिबें न्ह्यःयापिं आचार्यपिन्संसिबें छुं भतिचा बांलाक काव्यदोषया बारे विवेचना याःगु दु । वामनं काव्यदोषयात शब्दगत व अर्थगत यानाः निथिकय् ब्वथल । शब्दगत दोषय् पदगतदोष, पदार्थदोष व वाक्यगतदोष दुथ्याकलसा अर्थदोषय् पदार्थदोष व वाक्यार्थदोष दुथ्याकल । काव्यदोषया बारे मेमेपिं आपालं काव्यशास्त्रीपिन्सं नं चर्चा यात । काव्यदोषयात रुद्रटं २६, आनन्दवर्द्धनं ६, महिमभट्टं ५, मम्मटं ७० तक थ्यंकल । थुकथं काव्य-दोषया ल्याः ईब्यःकथं च्वय्कवय् लानाच्चन । मम्मटं थःगु काव्यप्रकाश ग्रन्थय् ७० काव्य-दोषयात प्यंगू वर्गय् दुथ्याकल । सर्वाधिक स्पष्ट व सकसित मान्य जुइकथं काव्यदोषया विवेचना याःमह मम्मट हे खः । मम्मटं याःगु काव्य-दोषया वर्गीकरण व उकी दुथ्याःगु छुं छुं दोषत -

क. पददोष

काव्यय् छ्यलातःगु पद (खँवः)या हुनिं दोष उत्पन्न जुलधाःसा उज्वःगु दोषयात पददोष धाइ । थुज्वःगु खँवः हिलाः उज्वःगु हे अर्थ बीगु मेगु हे खँवः (पर्यायवाची खँवः) छय्सां काव्यय् छुं पाइमखु ।

श्रुतिकटु (दुःश्रवता)	- न्यनेबलय् म्हाइपुइसे च्वनीगु
अश्लील	- कामवासनाय् प्रयोग जुइगु खँवः
अनुचितार्थता	- पाय्छि मजुगु खँवः
च्युतसंस्कृति	- अब्याकरणिक वा अशुद्ध
अप्रयुक्त	- छ्यलाबुलाय् मवःगु खँवः
क्लिष्टता	- अर्थ थुइकेत थाकुगु

अप्रतीतता	- शास्त्रय् जक छ्यलीगु तर लोकव्यवहारय् मवःगु
ग्राम्यता	- अपरिष्कृत, ग्रामीण बोलीया खँवः
निरर्थकता	- अर्थहीन खँवः
सन्दिग्धता	- अर्थ स्पष्ट मजूगु

ख. वाक्य दोष

काव्य सिर्जना याइबलय् वाक्य संरचनाय् दोष वलकि उकियात वाक्यदोष धाइ । पददोषय् वइगु छुं छुं दोष थुकी नं दोहोरे जुइफु ।

न्यूनपदता	- वाक्य संरचनाय् माःगु सिबें म्हो जक खँवः छ्यलीगु
अधिकपदता	- वाक्य संरचनाय् माःगु सिबें अप्वः खँवः छ्यलीगु
कथितपदता	- खँवः दोहोरे जुइगु
प्रतिकूलवर्णता	- रसविरोधी खँवः छ्यलीगु
अक्रमता	- क्रम मिले मजूगु
अस्थानपदता	- खँवःया स्थान पाय्छि मजूगु
समाप्तपुनरात्ता	- खँ क्वचाय्धुंकाः हाकनं खँवः तय्गु
अमतपरार्थता	- विरोधी अर्थ बीगु
संकीर्णता	- वाक्यय् खँवः छ्यासमिसे जुइगु
गर्भितता	- वाक्यदुने मेगु वाक्य वइगु

ग. अर्थ दोष

काव्यय् अर्थया अनर्थ जुलधाःसा उकियात अर्थदोष धाइ । थुकी खँवः परिवर्तन याःसां दोष कायम जुयाच्चनी । पददोष व वाक्यदोषय् वइगु दोषत थुकी नं दुथ्याय्फु ।

दुष्क्रमता	- क्रम मिलेमजूगु
ग्राम्यता	- असभ्य खँवः
ब्याहतता	- न्हयःने व ल्यूनेया खँ पाय्छि मजूगु
अशिललता	- लज्जाजनक खँवः
पुनरुक्त	- भनाइ दोहोरे जुइगु
सन्दिग्धता	- भनाइ निश्चित मजूगु
निर्हेतुता	- विशेष खँ धाःगुली कारण स्पष्ट मजूगु
विद्याविरुद्धता	- शास्त्रविरुद्धया खँ
प्रसिद्धि-विरुद्धता	- साहित्यकारतय्सं धयावयाच्चंगु खँय् विरोध याइगु
सहचर-भिन्नता	- असल व खराबयात छथाय् हे तइगु
अस्थानयुक्तता	- खँ क्वचाय्धुंकाः हाकनं पाय्छि मजूइक खँ लिसा काइगु
अविशेषय् विशेष	- सामान्य खँ धाःसा गाःगुली विशेष खँ न्हयथनीगु
विशेषय् अविशेष	- विशेष खँ न्हयथनेमाःथाय् सामान्य खँ न्हयथनीगु
अनवीकृत	- पुलांगु हे शैलीया भनाइ

घ. रस दोष

काव्यया रसात्मक अभिव्यक्तिइ खनेदैगु त्रुटियात रसदोष वा काव्यचमत्कारगतदोष धाइ । स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव व व्यभिचारीभावया संयोगं हे रस उत्पत्ति जुइ । तर काव्यय् थुमिगु उचित संयोग मक्यसे रस उत्पत्ति याय्गु वा वेमौकाय् रस उत्पत्ति याय्गु कुतः जुलधाःसा उज्वःगु दोषयात हे रस दोष धाइ ।

अकाण्ड-प्रथम	- बेमौकाय् रसया वर्णन
पुनःपुनर्दिप्ता	- छता हे रसयात हाकनं हाकनं लिसा काइगु
अङ्गीयात ल्वःमंकीगु	- प्रधान नायक वा नायिकायात ल्वःमंकीगु
अङ्गया अतिविस्तृति	- अङ्ग जूगु रसया म्वायूकं वर्णन
प्रकृति-विपर्यय	- नायक-नायिकाया गुणया अःखः वर्णन

(भट्टराइ, २०३१, पौ.१८)

थुज्वःगु आपालं दोषत काव्यशास्त्रीतयूसं थःथःगु काव्यशास्त्रय् न्ह्यथनातःगु दु । छुं नं खँवःयात दोषया रूपय् उबले जक क्वःछीफै गुबले उगु खँवः पायूछि मजुगु थासय् छ्यली । उकिं खँवः स्वयं दोषयुक्त गुबले जुइमखु । गथेकि अश्लील खँवः । अश्लील खँवः स्वयं दोषयुक्त मखु, कामशास्त्रय् गुण हे जुइ । उकथं हे रस नं प्रयोगया ल्याखं गुण वा दोष जुइ । गथेकि सिथं यंकाच्चंगु थासय् हास्यरस दोष जुइ । मनोरञ्जन यानाच्चंगु थासय् करुणरस दोष जुइ, तर हास्यरस वा करुणरस स्वयं दोषयुक्त मखु । काव्यया विषयवस्तु, वातावरण, पात्रचित्रण, प्रसंग आदिया आवश्यकताकथं प्रस्तुती कमीकमजोरी खनेदतकि उकियात हे दोषया रूपय् काइ । थुज्वःगु दोषयात मनन यानाः काव्यसिर्जनाय् न्ह्यावन कि छन्हु अवश्य नं सफल काव्यकार जुइ ।

६. निष्कर्ष

गुणया चर्चा मुख्ययानाः अलंकारवादी, रीतिवादी व रस-ध्वनिवादी आचार्यपिन्सं याःगु दु । अलंकारवादी व रीतिवादी विचारकतयूसं गुणयात शब्दार्थय् आश्रित धर्मकथं नालेगु यातसा, रस व ध्वनिवादीतयूसं रसय् आश्रित धर्मकथं नाल । अलंकारवादीतयूसं गुणयात अलंकारया हे रूपय् कायूगु याः । अलंकार व गुणदथुइ खास पाकेगु कुतः मयाः । दण्डी धाःसा गुणयात अलंकारसिबे विशिष्ट शब्द व अर्थया उपकारक व मार्गया प्राणया रूपय् काल । अयूनं अलंकारसिबे पाःगुकथं मतायूकू । गुणयात अलंकारलिसे पाक्क स्पष्टरूपं परिभाषित याःमह रीतिवादी आचार्य वामन हे खः । अग्निपुराणय् गुणया चर्चा थुकथं यानातल - अलंकृत जूसां गुणहीन काव्य प्रिय जुइमखु, मिसाया सौन्दर्य गुणरहित शरीरय् हार मात्र भार जुइ । संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्यगुणया चिन्तन मनन निरन्तररूपं न्ह्यानावयाच्चंगु दु । शुरु शुरुइ काव्यगुणयात शब्दार्थ आश्रित धर्मरूपय् परिभाषित जुलसा लिपा रसाश्रित धर्मया रूपय् परिभाषित यात । थुपिं निगू मतमध्ये रसय् आश्रित मान्यतां आपाः थायू काःगु खनेदु । फुक्क काव्यशास्त्रीपिनिगु विचाःयात छथाय् तयूबलय् त्रिगुणकथं काव्यगुणयात स्वंगू भेद यायूगु हे पायूछि खनेदु, अथे हे पददोष, वाक्यदोष, अर्थदोष व रसदोष यानाः मूख्य प्यंगू दोष हे काव्यदोष खनेदु ।

लिधंसा

पौडेल, विष्णुप्रसाद, (विसं २०५७), संस्कृत काव्यशास्त्र । काठमाडौं: भुँडीपुराण प्रकाशन ।
 भट्टराइ, गोविन्दप्रसाद, (विसं २०३१), पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त । येँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
 भारद्वाज, रामदत्त, (विसं २०१९), काव्यशास्त्र की रूपरेखा । दिल्ली: सूर्यप्रकाशन ।
 वर्मा, धीरेन्द्र, ब्रजेश्वर वर्मा, रामस्वरूप चतुर्वेदी व मेमेपिं, (सन् २०१३), हिन्दी साहित्य कोश भाग १ पारिभाषिक शब्दावली (भिङ्गुगु संस्करण) । वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
 शर्मा, मोहनराज व खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, (विसं २०६७), पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त (स्वंगू सं.) । येँ: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 सहाय, राजवंश, (विसं २०२४), भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त । वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन ।
 सिंह, राजकिशोर, (मिर्मा मद्दु), काव्यशास्त्र । लखनउः प्रकाशन केन्द्र ।